

JÁMBOR ORSOLYA ILONA

**Betelepüléstől a kisebbségi létig.
A 18–19. századi zsidó bevándorlás rendészeti és
közigazgatási kezelése**

A hazai zsidóság jelenlétéről számos információ áll rendelkezésünkre. A zsidóság kérdése és hozzájuk való viszonyulásunk mindig érzékeny kérdés volt társadalmunkban. A magyarországi zsidóság jelenlétéről csupán a 17. századtól állnak rendelkezésünkre biztos források. Egyes álláspontok szerint azonban a zsidóság megjelenését egészen a honfoglalás idejére vezethetjük vissza. Lényegében a történeti szakirodalom a zsidó bevándorlást négy korszakba csoportosítja. Az első korszaknak tekinti a 3–4. században a kisázsiai zsidók megjelenését, azonban az ő helyzetükben nem beszélhetünk kontinuitásról. A második korszak a 9. századra tehető, ekkor Dél-Németország felől érkeztek zsidók egészen Nagy Lajos koráig. A mohácsi vész után lényegében teljesen kipusztult a zsidó kisebbség Magyarországon. A harmadik bevándorlási hullám a török hódoltsággal egy időre tehető. A negyedik korszak kezdete pedig pontosan a török kiűzésével vette kezdetét és a zsidó kisebbség történetének legjelentősebb szakaszát képezi mind a mai napig. A zsidó közösségről és számbéli jelenlétéről az egyes korszakokban egészen az 1700-as évekig még becslésszerű adatok is alig állnak rendelkezésünkre. Az államhatalom, a nemesség, a földesurak és a zsidó népcsoport közti viszonyról, viszonyrendszerről meg még kevesebb tényleges információval rendelkezünk. Biztosan tudjuk, hogy rájuk vonatkozó törvénykezést elsőként Szent László fogantatosított. A magyarországi zsidóság csaknem egésze vérengzések áldozatul esett vagy elmenekült az ország területéről. A 17–18. század fordulójára Magyarországról gyakorlatilag eltűntek, összlétszámuk szinte bizonyosan nem volt több néhány ezer főnél.

A 18. századi zsidó bevándorlás és betelepítés az egyik legjelentősebb, etnikai-vallási oldalról megragadható migráció a katolikus és protestáns németek, illetve a katolikus és protestáns szlovákok mellett. Mielőtt részletesen rátérnék a címben foglaltakra, szükséges egyértelműsíteni néhány migrációval kapcsolatos fogalmat. A napjainkban használt migrációs fogalomkészlet nem alkalmas a múltban zajló migrációs folyamatok értelmezésére. A migrációelmélet – nyitottságából eredően – bizonyos keretek között lehetőséget ad arra, hogy a véleményformáló kutatók saját terminológiát használjanak, kapcsolódva a sztereotípekhez. Ebből a szemléletből kiindulva a következőképpen határoztam meg a vándorlást, telepítést és menekülést.

– *Vándorlás*: az egyén önálló elhatározása arra nézve, hogy lakóhelyét megváltoztassa úgy, hogy ezzel ország- vagy birtokhatárt is átlép. Tehát a felette hatalmat gyakorló személye is megváltozik. Például a lengyel területekről bevándorló zsidó kereskedők esetében. A vándorlás mint migrációs folyamat iránya szerint tovább bontható. Beszélhetünk bevándorlásról és kivándorlásról. Az utóbbi a vizsgált időszakban nem volt jellemző egészen a 19. század második feléig, amikor is tömegesen vándoroltak ki Amerikába.

– *Telepítés* esetében a tartós lakóhely változtatásról nem csupán az egyik fél dönt. Kettő vagy több fél együttes vagy az egyik fél másokra kiható döntésének eredményeként születik meg a tartós helyváltoztatás. Hogy melyik esetben beszélünk megállapodásról vagy döntésről, az felek közötti viszonytól függ. Amennyiben a felek egymástól függetlenek, abban az esetben mindig megállapodás születik. Ha pedig alá-fölérendelt hatalmi viszonyról van szó, abban az esetben szülehet megállapodás és döntés is. Attól függően, hogy a hatalmat gyakorló személy miként kívánja érvényesíteni akarátát. Például egy földesúr kedvezőbb adózási feltételeket ígérve megállapodik jobbágyaival, hogy áttelepíti őket délebben fekvő birtokaira. Azonban akarátát érvényesítheti úgy is, hogy ráhatást gyakorolva egyik faluját, a jobbágyok beleegyezése nélkül, saját döntéséből áttelepíti.

Ebből adódóan megállapíthatjuk, hogy a telepítés minden esetben szervezett formában történik. A szervezettség tekintetében nem lényeges elem, hogy ki a szervezője. Lehet az uralkodó, de kismemes is, és az sem fontos, hogy a folyamat során végbemege-e államhatár átlépése vagy sem. A telepítésen belül beszélünk betelepítésről, kitelepítésről, áttelepítésről, illetve kényszertelepítésről, attól függően, hogy milyen célból történik a telepítés. Például ha a földesúr saját területére német telepeseket kíván behívni, abban az esetben betelepítésről beszélünk. Amennyiben nem kívánt népcsoportokat akar „eltüntetni” a birtokairól, abban az esetben kitelepítésről beszélünk. Mindkét esetben szükséges, hogy birodalmi vagy országhatáron átvélő legyen. Áttelepítés esetében éppen ez az elem hiányzik; nem szükséges, hogy a fennhatóságot gyakorló személy megváltozzon. Módját tekintve pedig kiemelhetjük a kényszertelepítést, amikor erőszak vagy kényszer alkalmazásával történik a folyamat. A vizsgált időszakban sem a kitelepítés, sem a kényszertelepítés nem volt jellemző. Nehéz határt húzni az alá-fölérendeltségi viszonyban lévő felek döntése és a kényszertelepítés között. Hiszen nem tudhatjuk, hogy a földesúr hogyan intézte jobbágyságának áttelepítését egyik birtokáról a másikra. Lehetséges, hogy jobb feltételek felkínálásával, de előfordulhat, hogy halálos fenyegetéssel.

– *Menekülésnek* tekintendő, amennyiben az egyén erőszak, fenyegetés, kényszer hatására vagy más, életet közvetlenül nem fenyegető, azonban életminőségére nagyban kiható tényező miatt kényszerül elhagyni korábbi lakóhelyét. A menekülésnek nem feltétele, hogy birodalmak vagy uradalmak határain átvélő legyen, megtörténhet egy ugyanaz fennhatósága alatt is. Például a Magyar Királyság területén belül az egyik földesúrtól elmenekülnék másik földesúr birtokaira üldöztetés miatt. Így történt ez a 18. században a magyarok esetében is, mikor a földesurak annak érdekében, hogy több német telepest tudjanak fogadni birtokaikra, elűldözték magyar jobbágyaikat. Az északi területeken pedig a szlovákok esetében, amikor egyazon földesúrnak a területén menekültek egyik településről a másikra a török üldözése, az éhínség vagy a járványok miatt.

A spontán, tehát nem szervezett zsidó bevándorlás eredményeként két évszázad alatt a néhány ezer fős zsidó kisebbség közel egymillió nagyságrendűre növekedett. Jól tükrözik

ezt a statisztikai adatok. A zsidók aránya az össznépelességben belül 0,7%-ról 5%-ra nőtt 1720 és 1910 között, amit az alábbi táblázat szemléltet.

1. táblázat: A zsidók számarányának változása 1720/1735 és 1910 között

Összeírás ideje	Összlakosság száma ¹	A zsidók száma	Arányuk %
1720/1735	1 769 422	12 219	0,7
1910	18 264 533	911 227	5,0

Forrás: Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 126. évf. (1992), 1. sz. 59–79.

Magyarország a 18. században egyébként is az újrabetelepülés korát éli. A több éves háborúskodás az ország egész területét politikailag, gazdaságilag, társadalmilag teljes mértékben kimerítette. III. Károly az ország „újraélesztése” érdekében új benépesítési politikát hirdet, az 1723. évi CIII. törvénycikkében így rendelkezik: „Ő legszents. felsége jószágosan meg fogja engedni, hogy bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közadó fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hívhassanak, és hogy e szabadságot országszerte kihirdethessék.”² Ezen telepítési politikába illeszkedett bele a zsidók bevándorlás is Magyarországra. Jóllehet a Habsburgok által véghezvitt betelepítési politikába szó szoros értelmében nem illeszkedett bele, azonban nagy részben elősegítette azt.

A zsidóság a 18. században több hullámban, különböző irányból érkezett Magyarországra:

I. Egyrészt Lengyelország, Litvánia, Ukrajna felől a 17. század második felében, Chmielnicki kozákjai elől menekültek. Őket nagy számban az északkelet-magyarországi nagy földbirtokosok fogadták be. Ilyen volt Károlyi Sándor, (II.) Batthyány Ádám és gr. Strattman Eleonóra. Legtöbbjük már útlevéllel is rendelkezett, melyet I. József (1705–1711) állított ki számukra. „A középkorban a zsidók királyi engedély alapján, mint itt lakók (*residens*) vagy mint időlegesen az országban tartózkodók (*commorans*) bírhattak jogi státussal. A városokban a magisztrátustól függött a lakhatási joguk. A 18. században egyelőre ez a szabályozás maradt érvényben.”³

II Jelentős zsidó bevándorlás történt továbbá Morvaország és Ausztria felől, mely több okra vezethető vissza.

- Egyrészt gr. Kollonits bíboros katolizáló politikájára. A 18. század folyamán jelentek meg azok a zsidók, akikre rá akarták kényszeríteni a kereszténységet, közöttük többen földesúri birtokokon, mezővárosokban vagy falvakban találtak menedékre.
- Másfelől a zsidó bevándorlás III. Károly 1726-ban kiadott „második tilalmának” köszönhető. A rendelet alapján minden zsidó családban csak az elsőszülött fiúgyermek – mint lakos – házasodhatott meg és alapíthatott családot. Lényegében ezzel csökkentette a megtelepedő családok számát az osztrák örökös tartományok területén és Magyarországon, de az engedély hatálya nem terjedt ki az ország teljes területére. Az engedélyt a család legidősebb fia örökölte, ha már betöltötte a

¹ Az adatok a mai Magyarország területére vonatkoznak.

² 1723. évi CIII. törvénycikk: Az ország benépesítéséről.

³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. – A középkortól 1849-ig*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012. 587.

24. életévét. „Aki e tilalom ellenére mégis megházasodik, azt megvesszőzik és az örökös tartományokból kiutasítják” – szölte a rendelet.⁴ A betelepülők Magyarországon városokban, illetve egyes tartományaiban (Bánság/Bánát, Bácska, Szerémség) kerestek maguknak egzisztenciát, ahol a házassági tilalom nem érvényesült.

A Kancellária már 1725 előtt jelezte a magyar közigazgatásnak, hogy Morvaország területén zsidókat érintő korlátozó intézkedéseket kívánnak majd életbe léptetni, aminek következményeként lehetséges, hogy zsidók fognak tömegesen bevándorolni Magyarországra területére.

III. Az előbb említett két jelentősebb irányú zsidó bevándorlást követően megindult egy belső migráció is, Északnyugat- és Felső-Magyarországon keresztül az ország további pontjai felé. Az ország középső területén sajátos övezet alakult ki a 18. században a Szepesség-től Gömör, Torna, Heves, Külső-Szolnok vármegyékig, a kiváltságos területeken át egészen Békés, Csanád és Csongrád vármegyéig, ugyanis határozott tilalom miatt itt egyáltalán nem is éltek és nem is telepedtek le zsidók.

Ha a zsidók bevándorlását a migrációkutatás egyik klasszikus elmélete, a *push and pull* modell alapján vizsgáljuk, akkor ebben a tekintetben az előbb elmondottakra *push* faktorként tekinthetünk. A *push and pull* elmélet alapja, hogy a potenciális migránsokat a célországban meglévő, általuk vonzóknak vélt tényezők bevándorlásra sarkalják, míg ennek ellentétéként a hazájukban tapasztalt taszító tényezők kivándorlásra ösztönzik. Így a *pull* faktorok változásával – mint a jogszabályi változások, a társadalmi berendezkedés, gazdasági háttér – együtt változott a bevándorlás mértéke is. Kronológiai sorrendben az évszázad során az ilyen *pull* faktorok a következők.

1. Károly (1711–1740) szabályozása és az ország gazdasági helyzete. Mind az uralkodónak, mind a földbirtokosok többségének szüksége volt tőkére, mellyel a zsidók rendelkeztek, és a kereskedelemhez jól értő szakemberekre.

2. II. József (1780–1790) felvilágosult gondolkodása és a kiadott rendeletei, amelyek az asszimiláció elősegítésére, egyben az államkincstár terheinek csökkentésére irányultak.

3. Negatív irányban hatott a zsidók bevándorlására II. Lipót (1790–1792) intézkedései, hiszen visszavezette a II. József előtti szabályozást. Egyes helyeken ekkor még üldöztetés is kezdetét vette.

Katonai szolgálat helyett „ótalom” díj

A 17. század végén I. Lipót kísérletet tett arra, hogy a zsidóság számára speciális türelmi adót vessen ki az 1662. évi *decretum*ának 12. cikkelyében. A földbirtokosok, megyei törvényhatóságok általában ezen adó beszedését sikeresen megakadályozták, hiszen a területükön élő zsidóság megadóztatása nem állt érdekükben. Az „ellenállás” mögött lényegében az állt, hogy az országgyűlés a határozatában csak arról rendelkezett, hogy a zsidóknak fizetniük kell a földesúrnak védelmi pénzt, „ótalom” díjat, továbbá megyei, illetve városi ún. *cassa domestic*ákba fizetendő adót. Más adó kivétését a rendelet nem tartalmazta. Ezért óvatosan kell értelmeznünk az 1735-ös zsidó összeírás adatait, bizonyosan lehetnek eltérések a valóság és a statisztika által kimutatott számok között. Az 1735-ös zsidó összeírás

⁴ Uo. 600.

alapján a zsidóság 12 000 főre tehető, ami az összlakosság 0,7%-át tette ki.⁵ Valószínűsíthető azonban, hogy ezt a számot a valóság meghaladhatta. Nem egyedi a jelenség a 16. századi Lengyelországban, ahol 200 000-re becsülték a zsidók számát, miközben az összeírás alapján csupán 16 509-en voltak, bár nem feltételezhető, hogy ekkora eltérés lett volna.⁶

A türelmi adót végül 1749-ben Mária Terézia tette rendszeres adóvá, amelyet törvényhatóságokként maguk a zsidók hajtottak be, miután azt a megyék még a kilátásba helyezett 1%-os részesedés ellenére sem vállalták el. A türelmi adó jogi alapja a középkori kamarszolgálat (*servi camerae*) intézményrendszerére vezethető vissza, amely szerint a zsidók személye és vagyona a király magántulajdona. Következésképpen a király szabadon rendelkezik velük, megtűrheti, de ki is űzheti őket az országból. Ezt a jogi koncepciót nem csak a zsidók, hanem a magyar rendek is vitatták.

Egyes vélemények szerint ezen adó bevezetésével a zsidók hadmentességi adót fizettek meg. Katonai szolgálattal nem tartoztak az uralkodó felé, viszont e türelmi adó megfizetésével megtelepedhettek, élhettek az ország területén. Egyes nemzeti érzületű történészek ezt sérelmezik is, hogy míg hazafi magyarjaink sorban haltak a háborúk során, addig a zsidóság „elszaporodott” az ország területén. Ez az állítás azonban teljesen szubjektív jellegű. Egyrészt semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, hogy alátámassza „elszaporodásukat”. Másrészt tudnivaló, hogy Magyarország mellett az Oszmán Birodalomban volt a legkedvezőbb a szabályozás a zsidók számára, így a török kiűzésével párhuzamosan rengeteg zsidó is kivándorolt az országból. A folyamatot továbbá tovább erősítette a kereskedelmi kapcsolatok átrendeződése is. Lényegében a 17. és 18. század fordulójára szinte teljesen el is tűntek. Számszerű változást majd csak a 18. századi bevándorlási hullám fog eredményezni.

Tekintsük át a letelepedés ekkori szabályozását s ezzel egyúttal értelmet nyer az is, hogy miért nem állt érdekében az uralkodóknak a zsidók ilyen fajta adóztatása, és hogy milyen viszonyban állt egymással a két fél.

A zsidók jogi helyzete

A zsidóságot a magyar társadalomban sajátos kettőség övezte. Egyrészt jogilag, társadalmilag és kulturálisan is a rendi társadalmi szerkezeten kívül rekedtek. Mi több, még gazdaságilag is, hiszen ők végezték azon gazdasági tevékenységek többségét, amelyek nem voltak „méltók” a rendi társadalom tagjaihoz. Ilyen tevékenység volt a pénzkölcsönzés és a távolsági kereskedelem. Emellett általánosságban véve a 18. század végéig mind a zsidóság, mind a keresztények úgy vélekedtek, hogy a zsidókat elűzték hazájukból, így ők csak „ideiglenesen” élnek mai lakhelyükön, így rájuk az idegenekre vonatkozó jogi szabályozás vonatkozik. Ezen tényekre tekintettel jöhetett létre az a helyzet, hogy a zsidókra sajátos, minden más nemzetiségtől eltérő jogi szabályozás alakuljon ki.

A zsidók az országban „megtűrték” voltak. Az ún. „megtűrt” státuszt nem alanyi jogon kapták, hanem privilegialis levél megszerzésével lehetett elnyerni. Sajátságossága, hogy ezzel valamiféle jogbiztonságot kaptak és egyúttal egyedi jogi helyzet jött létre számukra.

⁵ Varga: Zsidó bevándorlás Magyarországon. i. m. 66.

⁶ Nem csak az érdekbefolyásoltság miatt kell óvatosan kezelnünk az adatokat, hanem a statisztika készítésének módszere miatt is. Lényegében az 1735-ös összeírás eredményei 1720 után folyamatosan készültek. 15 év elteltével számos adat változhatott.

„A feudális magyar jogrendben a privilégium olyan előjog, amely a birtokosát kivonja az általános jogszabály alól.”⁷ Ezt e levelet az uralkodó személynek, közösségeknek, nemzetteknek stb. adományozhatta. A kiváltságok egyúttal kötelezettséggel is jártak. Amennyiben a kötelezettséget vállaló megszegte azt, akár a privilégium elvesztésére is számíthatott. A privilégium fontos eleme volt, hogy bármilyen megállapodást is tartalmazzon, ne legyen ellentétes egyetlen törvénnyel sem, ne sértse senki jogait, továbbá hogy az országgyűlés törvényerőre emelje azt. Ezen intézményt az országgyűlés folyamatosan számolta fel 1848-tól kezdve egészen a 19. század végéig.

A privilégiális levelet nem csak a hatalom birtokosa, a király, hanem természetes személyek (nemések, főpapok), valamint jogi személyek (városok, kolostorok) is kiadhatták. A zsidókat a királyi hatalomhoz csupán adófizetési kötelezettség kötötte. Ebből következik, hogy egészen a 18. századig nem is lehet rendszerbe foglalni a zsidókra vonatkozó szabályozásokat, hiszen annyira szerteágazók és sokszínűk voltak.

Jogi szempontból a magyarországi zsidó diaszpórát a 18. században három csoportba soroljuk annak alapján, hogy kinek a fennhatósága alatt álltak: udvari, a földesúri birtokon élők, illetve a városokban letelepedettek.

A földesúri birtokokon élő zsidóság

A korban az elvándorlás általában elbocsátó irathoz volt kötve, illetve távozási díj megfizetéséhez, melyet a kibocsátó földesúrnak kellett megfizetni (külföldi illetőségű földesúrnak), aki követelhetette a korábbi adó további fizetését. Lényegében ez a fennmaradt kapcsolat teszi majd lehetővé a későbbi távolsági kereskedelem működtetését.

A letelepedés az elvándorlástól elkülönült jogi ügy volt. Az államhatalomnak nem volt beleszólása a letelepülésbe, a földbirtokos vagy az adott város diszkrecionális jogkörében állt eldönteni, hogy fogadja-e a zsidó letelepülőket vagy sem. Úgymond éltek a „zsidótartás” jogával, ami egykoron még kizárólagos felségjog volt.

Az ún. privilégizált megállapodás általában a földbirtokos és a zsidó közösség között kötött egyezség volt, míg kisebb nemések egyes zsidó családokkal vagy családfőkkel kötöttek privilégiális megállapodást. A megállapodás lényege, hogy a birtokos védelmi pénz ellenében oltalmat biztosít a zsidóknak. A megállapodott összeg kiadását a zsidó község végezte. A gazdagabbaknak többet, a szegényebbeknek kevesebbet kellett fizetniük, s a beszédésért az egyének és a zsidó község egyetemleges felelősséget viselt. Ez a módszer nem csupán hatékonynak bizonyult, de lehetővé tette, hogy a közösség szociális szempontokat figyelembe véve differenciáljon a pénz beszédésekor. A privilégiális megállapodások kiterjedtek a zsidóság gazdasági tevékenységére, azaz a kereskedelemre és az általuk végzett tevékenységekre is. Mivel a zsidók nem csak védelmi pénzt, hanem adót is fizettek a birtokos számára, engedték számukra a letelepedést. A privilégiális megállapodások kiterjedtek a zsidóság gazdasági tevékenységére is.

A legnagyobb zsidótartó családok: gr. Batthyány, gr. Batthyány-Strattmann, gr. Czobor, hg. Esterházy, gr. Pálffy, gr. Zichy. Emellett Északkelet-Magyarországon a Rákócziak, majd Károlyi Sándor fogadtak be zsidókat. A 18. század közepétől már nem csak a nemesség, hanem a jómódú középnemesség, illetve a nemesi közbirtokos falvak is

⁷ Hegedűs (1991) 127.o.

engedték a zsidók letelepedését. Egységes szabályozás egyáltalán nem létezett, az egyéni szituációs ismérvek összessége határozta meg a zsidókkal szembeni szabályozást. Tovább nehezítette a letelepedést és a tulajdonszerzést egy több évszázados zsidó hagyomány, mely megtiltotta, hogy egy zsidó olyan házat vagy boltot vegyen bérbe, amelyet korábban más zsidó bérelt, de kitették belőle. Ez a tiltás lényegében az egymás közötti rivalizálást igyekezett megelőzni. A zsidók által önként elhagyott lakást is csak a korábbi bérlő beleegyezésével vehette át más bérlő.

Zichy-család

Több példa is szolgálhat az előbb leírtak gyakorlati bemutatására. Én mindezek közül a Zichy-család tulajdonában álló Zsámbékot választottam. Zsámbék 1689-óta a család tulajdonában állt. 1720-ban Bercsényi Zsuzsanna német telepeseket hozatott a birtokaira, de emellett szívesen fogadta a zsidó letelepülőket is. Az újonnan érkezők rendszerint 3 év adómentességet kaptak. A zsidók egy csoportban telepedtek meg, több család együttesen. Szerződésben jelölték ki számukra az imaházhoz és a temetőhöz a helyet. Rendelkeztek továbbá arról, hogy idegeneket magukhoz kizárólag földesúri engedéllyel fogadhatnak. 1732-ben a szerződésüket meghosszabbították, amikor már zsinagógájuk is volt a zsidóknak. Az új szerződés számos szabályt írt elő számukra. Így például megtiltotta, hogy a zsidók kereskedelemmel foglalkozzanak, és hogy a főutcán a zsinagóga épülete előtt sokadalmat vagy verekedést kezdeményezzenek. Nem sokkal később már a földesúrtól vásárolhatták meg lakóházaikat, de az „ótalom” díj megfizetése alól nem mentesültek.

Fontos szabályozás volt, hogy a zsidók felett sem a keresztény bíró, sem a plébános nem gyakorolhatott fennhatóságot. Az izraeliták maguk választották bírójukat, de csak a földesúr jelöltjei közül. Zsidók és keresztények perében a panaszos fél bírāja folytatta le az eljárást, és a földesúrnak kellett jóváhagynia az ítéletet.

Jogvita

Az áttelepülések nem mindig zajlottak zökkenőmentesen. Érdekes jogvita keletkezett a magyarbródi és Trencsén vármegyei zsidó közösségek között (1757–1761). Az előbbi fenn akarta tartani és erőszakkal próbálta kikényszeríteni, hogy a Magyarországra még 1740 előtt áttelepültek továbbra is fizessék az eredeti lakóhelyükön őket terhelő adókat, melyekkel Kaunitz grófnak tartoztak (1753-tól osztrák államkancellár). 1745-ben Mária Terézia a vita enyhítése érdekében felszólította Trencsén, Nyitra és Lipót vármegyéket, hogy a gróf magyarbródi birtokáról megszökött zsidókat adják ki a gróf megbízottjainak. A morvaországi direktórium alapján majdnem 150 zsidó került Nyitra vármegyébe, egész Magyarorszáig területére pedig csaknem ezres nagyságrendű zsidó csoport szökött Magyarbródból. A Magyar Kancellária irreálisnak tekintette a visszatelepülést célzó követelést, de ezzel ellentétesen Mária Terézia Magyarbród birtokosának javára hozott döntést.

Hozzá kell tennünk, Magyarbródnak Trencsén leányközsége volt. Nagy ünnepekkor, illetve elöljárói megválasztásakor a nagy többség visszautazott Bródba. Magyarbród föld-birtokosai mindig is szíven viselték a zsidóik sorsát. A 18. század elején történt, hogy gr. Kaunitz Domonkos András szembe szállt az egri püspökkel amiatt, mert börtönbe vetett két magyarbródi zsidót. Csak azért, mert nem voltak hajlandóak elhagyni a várost három órán

belül. Emellett Nagyszombatban és Trencsében is megvédte a zsidókat a várossal szemben számtalan alkalommal.

Városi zsidóság

Érdekes jelenség, hogy míg a nagybirtokos főurak és főpapok szívesen fogadtak be zsidókat,⁸ addig a városokban és a végvidékekről igyekeztek kitiltani őket.

A mohácsi véstől kezdve minden szabad királyi város megkapta a zsidók kitiltásának jogát. Ez azonban csak a letelepedésre vonatkozott, a kereskedelemre és a vásárnapokra nem, olyankor a város személyi adó megfizetése ellenében köteles volt a területére engedni izraelitákat. Ez alól kivételt jelentettek a bányavárosok, ahonnan egyetemesen tiltották ki a zsidókat.

A változatos szabályozás miatt Székesfehérvár példáján keresztül mutatom be a két évszázad változásait. A török kiűzése után a zsidó vallásközösség egyáltalán nem szerveződött újra Székesfehérvárra. Ennek a háttérben az 1703. évi kiváltságlevél áll, amely szerint a város csak katolikus vallásúakat fogadhatott be. Az első zsidó család II. József uralkodása alatt telepedett meg. A zsidók helyzetében változást a reformkor jelentett. 1837-ben a városi tanács hozott határozatot a zsidók letelepedéséről, melyben deklarálja, hogy azok az izraeliták telepedhetnek meg a városban, akik korábbi magatartását előző lakóhelyük igazolja, 6000 Ft értékű vagyonnal rendelkeznek és a városi pénztárba váltság címén 400 Ft-ot befizetett.

Akik minden feltételnek eleget tettek, azok a város teljes területén letelepedhettek, bérleti joggal élhettek és korlátozottan folytathattak gazdasági tevékenységeket. Azonban nem szerezhetek ingatlant, nem gyakorolhattak céh-és polgárjogokat.

Nagy változást nem a városi határozat, hanem az 1839–1840. évi országgyűlésen elfogadott 29. törvénycikkely eredményezett, mellyel engedélyezték a szabad királyi városokban a zsidók lakhatását és ezzel együtt üzletek nyitását és fenntartását.

Udvari zsidóság

A zsidók közt is kiváltságos helyzetben voltak az udvari zsidók. Ők a királytól kapták meg királyi privilégialis levelüket. Többségükben az udvari és kamarai szállítók soraiból kerültek ki. Lényegébe véve nemesi levelet kaptak. Jogot biztosítottak számukra arra, hogy az ország bármely területén szabadon letelepedhessenek, közlekedhessenek, bármely áruval nyitott üzletben is kereskedhessenek, vallásukat szabadon gyakorolhassák. Mária Terézia és a Helytartótanács között számos jogvita volt abban a kérdésben, hogy a királyi privilegiált levéllel rendelkezők olyan területeken kívántak meg letelepedni, ahol a helyi szabályozás kifejezetten tiltotta a zsidók közlekedését, letelepedését. A zsidók joggal követelték letelepedésük jogát a privilégiumra hivatkozva, ugyanis a földbirtokosoknak nem állt jogukban zsidókat kitiltani, mivel ez a király által adományozott kiváltság volt, ennek ellenére számtalanszor sértették meg e törvényi rendelkezést. Ilyen terület volt a Szepesség, Gömör, Torna, Heves, Külső-Szolnok vármegyék, a kiváltságos területek, valamint Békés, Csanád

⁸ Ennek háttérben az állt, hogy a zsidók mindig gondoskodtak pénzkölcsönökről, jó pénzért vásárolták a birtok terméseit, bérelték a kocsmajogot stb.

és Csongrád vármegye. Ezen megyék olyan okokra hivatkoztak, hogy „egyes-egyedül a megye lakóinak megóvása céljából”, vagy hogy „egy nemes sem engedhet be Krisztus-tagadó és közre ártalmas zsidót” (itt enyhe antiszemitizmus érezhető). Sokáig egyáltalán nem engedtek zsidókat a területükre, ha engedtek is, személyi vámot követeltek érte cserébe. Híres udvari zsidó volt Oppenheimer Sámuel, aki királyi privilégiummal rendelkezett. A városok, illetve a főurak állandóan panasszal éltek ellene, de a király mindig a védelmébe vette. A dolog hátterében az állhatott, hogy a török elleni háborúskodás, illetve a központi adminisztráció ellátása megnövelte az államkincstár terheit és ezzel udvari szinten is felértékelődött a pénz jelentősége. Ebből következően a pénzkölcsönzéssel, hitelezéssel és nagykereskedelemmel foglalkozó zsidó arisztokrácia fontossága is.

Ez a jogi kettősség, a kívül rekedés a többségi rendi társadalmon, illetve a sokszínű jogszabályozás eredményezte, hogy a társadalomtól elkülönült zárt közösségeket hoztak létre Európa-szerte és Magyarországon is. Így a rendi társadalomba egyáltalán nem integrálódtak, velük szimbiotikus kapcsolatot teremtettek. Saját védelmük és fennmaradásuk érdekében a közösségek (*kehilla*) az életüknek sajátos keretet adtak, azt teljes mértékben leszábályozták. Ezzel együttesen oktatási és jóléti szolgáltatásokat biztosítottak.

E közösségek csak a szükséges gazdasági okok miatt léptek kapcsolatba a külvilággal, a közösségen belül megőrizték autonómiájukat, tradíciójukat, melyet a talmudi jog alapján működtettek tovább.

„A születés, a halál, a házasság, a válás, a családi élet, az oktatás, a vallási szertartások, az öröklés, a pereskedés stb. mind-mind – szigorú háláchikus szabályok szerint – a község keretein belül zajlott. A *hálacha* szabályainak betartására – amelyek mind a vallási, mind a rituális, mind pedig a polgári, azaz a bírósági, adózási, oktatási stb. ügyeiket érintették – választott zsidó tisztségviselők, mindenekelőtt a rabbik felügyeltek.”⁹

Sajátos intézmények működtek, mint a Hevrá Kádisá (temetkezési egyesület), a Bét Din (bíróság) stb. Az úriszék ugyanis csak keresztény–zsidó perekben volt illetékes.

Ennek ellenére találunk a szabályozással ellentétes jogeseteket, amikor az úriszéki bíraskodást nem várta meg a helyi bíraskodás. 1739-ben Szenic városában (az 1735-ös összeírások alapján 236 fő volt a zsidó lélekszám) a római katolikus templomból ellopták a kegytárgyakat. A tolvaj – a kegyelem reményében – a zsidókra vallott, de ezzel együtt is kivégezték. Majd a hamis vád alapján elfogták a község három leggazdagabb zsidóját, Moyses Jakób előljárót és társait, illetve még egyikük fiát. Kínvallatásuk után közvetlenül máglyahalálra ítélték őket. A zsidó község még az eljárás közepén panaszt tett III. Károlynál, de a vizsgálóbíró későn érkezett. Egyedül a fiatal fiú élte túl az esetet.

Az egyik legnagyobb zsidó község a kismartoni Fürstlich Esterházyische Judengemeinde volt, amely a 20. századig meg is őrizte a függetlenségét Kismartontól.

⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 36.

II. József – az első egységesített szabályozás

Mária Terézia után fia, II. József volt az, aki elsőként teremtette meg az egységes szabályozást a zsidó kérdésben az 1783. évi *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* című rendeletével. Lényegében ezzel külön rendszabályozást hozott a zsidó nép vonatkozásában.

A rendelet legfőképpen a nyelvhasználatról foglalkozik, a német nyelvre való áttéréssel, a neveléssel, oktatással. Ún. „zsidó iskolák” felállítását rendelte el, ezzel egyidejűleg pedig keresztény elemi és felsőfokú oktatási intézmények látogatását is lehetővé tette a zsidók számára. Ezt követően a zsidóság társadalmi helyzetének javítására helyezte a hangsúlyt.¹⁰ Sor került addig tiltott foglalkozások engedélyezésére, mint például pecsétvésés, puskaporkészítés, salétromnyerés. Változást hozott a földbérlet, fuvarozás, kézművesség zsidóságra vonatkozó szabályozásában. Emellett számos tiltó rendelkezést eltörölt, ezek közül a kardviselés tilalmát is. Kiemelkedő fontosságú szabályozás volt, hogy engedélyezte a zsidóság szabad letelepedését – a bányavárosok kivételével – az ország teljes területén. II. Józsefet az említett zsidópárti intézkedései miatt bírálta leginkább a társadalomban, azonban ettől függetlenül II. József előítéletes volt a zsidósággal szemben, mint az kiderül a rendeletből, illetve a kancelláriához írt leveléből. Összbirodalmi érdekek tekintette a zsidóság körülményeinek javítását, ezzel próbálta elősegíteni a zsidóság asszimilációját. Szándékában a zsidóság helyzetének javítása állt, nem pedig létszámának a gyarapítása, ezzel szemben a zsidóság nagyarányú bevándorlását segítette elő. Véleményem szerint II. József teljes mértékben tisztában volt rendeleteinek következményeivel. A birodalom egyre növekedő költségeit csökkentenie kellett, márpedig a kincstár bevételeinek egyik fő forrása a zsidók által fizetett adók voltak. A türelmi adó folytatólagosan fennmaradt a már jobban hangzó *kamerális taksa* néven, melynek összege a 80 000 forintot is meghaladta. Naivitás azt feltételezni, hogy egy felvilágosult uralkodó a szabad letelepedés és a kedvezőbb szabályozás elrendelése mellett nem számol nagyarányú zsidó bevándorlással, ezzel együtt pedig az ország bevételeinek növekedésével.

A szabályozás II. Lipót korában

II. József uralkodása végén a legtöbb rendeletét visszavonta, hatályon kívül helyezte, így a zsidókra vonatkozó *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* rendeletet is. Ezzel együtt dominóhatást váltott ki, a városokban, például Pesten, sorban tiltották ki a frissen beköltözött zsidókat, az általa a zsidók számára alapított iskolák bezártak stb.

Az újraszabályozás az 1790–1791. évi országgyűlésre és II. Lipótra várt. A többség akarata a privilégiumi rendszer visszavezetése volt, ezzel szemben a zsidók több jogot követeltek maguknak, amellyel, hogy meg akarták őrizni az autonómiájukat. Ennek érdekében folyamodványt is írtak, melyben részletesen indoklással meghatározzák kéréseiket.¹¹ Az országgyűlés többsége hajlott a jogok jelentős kibővítésére. Egyetlen feltételük volt ezzel szemben, hogy a zsidóság lásson el katonai szolgálatot is, amit lényegében a birodalmi zsidóság 1788-ban már el is fogadott. A rohonci országgyűlésen azonban elutasító hatá-

¹⁰ II. József a zsidók számára nem tette lehetővé a polgári jogok gyakorlását.

¹¹ A folyamodvány szövegét Büchler Sándor közölte (De Judaeis. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*, 6. évf. (1900), 1. sz. 286–304.).

rozat született azért, mert a zsidók között ellentét állt fenn. A megszületett jogszabály II. Lipót 1790. évi dekrétuma (38. cikkelye) újra hatályba helyezte és megerősítette II. József rendelkezéseit a zsidókkal szemben.

Később a zsidóság helyzetének rendezésével a közjogi bizottságot bízták meg, vezetője Haller József volt. Ő írta a törvény tervezetét és egyben indoklását is. A törvényjavaslat további jogokat (szabad vallásgyakorlási jog, házvásárlási jog szabad királyi városokban, mezővárosokban szabad kereskedés, polgárjog megszerzésének lehetősége stb.) tartalmazott. Emellett kitért volna a betelepedés szabályozására, amelyet a keleten megnövekedett bevándorlás, illetve az ún. személyi vám eltörlése és az ebből származó kaotikus helyzet indokolt volna.

Irodalom

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. – A középkortól 1849-ig*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001

Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok 126. évf. (1992), 1. sz. 59–79.

Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. 1922.

www.angelfire.com/zine2/judeolog/cikkek/zst1.htm (2015.09.30.)

Dr. Nagy Ferenc: *A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei zsidóság történetéből*.

http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/029NagyF_SZSZBMZS.PDF?GSBYPA SS=FFF79ECE2D5C5F119A7023B8E870E82E&N=QnB4lV&M=application/pdf&D= (2015.10.01.)

Orbán Ferenc: *A magyar zsidóság története*. <http://www.zsido.hu/tortenelem/magyarzs.htm>

Haraszi György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől a XVIII. század végéig*. <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/haraszti.htm>

Csíki Tamás: A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-, Északkelet-Magyarországon. In: *Studia Miskolcensis* 3. Történelmi Tanulmányok – A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1999.

1723. évi CIII. törvénycikk: Az ország benépesítéséről.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4630>

Kállay István: Zsidók Székesfehérvárott 1715–1848. In: dr. Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei Levéltár Közleményei*, 4. sz.

Sebők László: A magyarországi zsidók a számok tükrében.

www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszagi_zsidok_a_szamok_tukreben/

Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 1982. 2. sz. 185–210.

